

TIVA TÜRKLERİNİN ATASÖZLERİ¹

Пословицы Тувинских Тюрков / Proverbs of Tıva Turks

Salih Mehmet Arçın

(Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, İstanbul/Türkiye)

Özet

Atasözleri, milletlerin bilgi ve tecrübelerini yansitan kalıplasmış millî belgelerden biridir. Kalıplasmış biçimleriyle dilin yapı ve sözcük zenginliğinin ortaya konulmasında atasözleri önemli bir yere sahiptir. Türkiye'de Türk lehçeleri üzerine yapılan çalışmalar son yıllarda artış göstermektedir. Bu makalede *Tıva*² Türklerinin Atasözleri yapı ve anlam bakımından incelenmiştir. Bu incelemenin *Tıva* kültürünün ve dünya-ya bakış açısının yansıtılmasında yardımcı olacağını ümit etmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: *Tıva* Türkçesi, *Tıva* Türkleri, Atasözü.

Абстракт

Пословицы – это стереотипные выражения и малая форма народного поэтического творчества, отражающие знания и жизненный опыт определенных наций. Со своей стереотипной формой, пословицы играют большую роль в определении богатства структуры и словарного запаса языка. В последнее время в Турции увеличилась исследования современных тюрских языков. В этой статье, анализируются пословицы Тувинских Тюрков с точки зрения структуры и смысла.

Ключевые слова: Тувинский язык, Тувинские тюрки, пословицы.

Abstract

Proverbs, reflecting their knowledge and experience of national stereotypes, is one of the national documents. Proverbs has an important place with stereotyped structures, for put reveal language structure and the richness of words. In Turkey, The studies on Polish of Turkish has increased in recent years. In this article, Proverbs of Tuvan Turks, the structure and in terms of meaning are dealt however Tuvian language, culture, world perspective and way of life is reflected.

Keywords: Tuvian Turkish, Tuvan Turks, Proverbs.

Giriş

"Tıvalar, Soyolar ya da Urankayalar olarak da bilinen, büyük bölümü Rusya'ya bağlı *Tıva Cumhuriyeti*'nde, küçük bir bölüm ise Moğolistan'da yaşayan ve Moğolcadan etkilenmiş bir Türk lehçesi konuşan halktır."³ Tıvaların bir kolu da Doğu Türkistan'da yaşamaktadır. Günümüzde *Tıva* Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bir cumhuriyet olarak varlığını sürdürmektedir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Tıvalarla ilgili araştırmalar ülkemizde yoğunluk kazanmıştır. Bu araştırmalar tarih, dil ve edebiyat alanlarında yoğunlaşmasına rağmen hâlâ yeterli seviyede değildir. Biz de bu çalışmamızda *Tıva* atasözlerinden hareketle *Tıva* kültürünü ve dünyaya bakış açısını tanıtmaya çalışacağız.

Tarih boyunca sav/sab, mesel, durûb-i emsâl, atasözü ve atalar sözü gibi farklı tabirlerle adlandırılan atasözü nedir, nasıl tanımlanır, özellikleri nelerdir? Bu konuda öncelikle atasözü kelimesinin tanımından başlamak gereklidir.

Türkçede manzum ve mensur olarak meydana getirilmiş olan atasözleri Ömer Asım Aksoy tarafından "Atalarımızın, uzun denemelere dayanan yargılarnı genel kural, bilgece düşünce veya öğüt olarak düsturlaştıran ve kalıplasmış şekilleri bulunan öz sözler."⁴ diye tanımlanmaktadır. Türkçe Sözlük'te de atasözü maddesinin karşılığında "Uzun deneme ve gözlemelere dayanılarak söylemiş ve halka mal olmuş, söz, darbimesel: Ayağını yorganına göre uzat. Atsan atılmaz, satsan satılmaz vb."⁵ verilmektedir.

Bu tanımlardan da anlaşıldığı gibi atasözleri, atalarımızın yüzyıllardan beri edindikleri tecrübeler, bilgiler ve düşüncelerdir. Bu düşünceler, yüzyılların bilgi ve tecrübe szgecinden geçirilerek insanoğlunu en iyiye, en güzele ullaştırmak için bir rehber hizmeti görme vazifesi üstlenmiştir. Atasözleri başka bir ifadeyle bir milletin düşünüş şekli ve halk felsefesidir.

Atasözlerini diğer söz kalıplarından ayıran en genel özellik ise kısa ve kalıplasmış olmalıdır. Az kelime ile çok şey anlatılmamasıdır. Atasözlerinin dili yalın olmakla birlikte akılda kalıcı bir özelliği vardır.

Atasözleri sadece dil malzemesi değildir; edebiyat, tarih, sosyoloji, felsefe, pedagoji ve folklor bilimlerinin de sahasına giren farklı disiplinlerdeki bilimler tarafından inceleme alanı olabilecek milletin düşünüş sisteminin de ürünleridir.

Milletin düşünüş sisteminin ürünleri olan atasözleri, tarih boyunca değişik bölgelerde, farklı isimlerde yaşamış olan Türk milletinin günümüze taşıdığı millî belgelerdir. Bu çalışmamızda *Tıva* Türklerini daha yakından tanıtmak için *Tıva* Türklerinin atasözleri yapı ve anlam bakımından tanıttırmaya çalışılacaktır. Bugüne kadar *Tıva* atasözleri üzerine Türkiye'de yapılan çalışmalar⁶ Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi

1 Bu metin, 2. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozumu'nda sunulan "Tıva Türklerinin Atasözleri" (Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, 09-11 Aralık 2009 Lefkoşa) başlıklı bildirinin düzenlenmiş ve kısaltılmış şeklidir.

2 Gerek yurt dışında gerekse yurt içinde Tıvalar Üzerine yapılan çalışmaların tanımlamasında *Tıva* / *Tıva* / *Dıva* / *Tıvan* kelimelerine rastlantıtz. Tıvalar kendilerine *Tıva* veya *Tıva kiji*; Ruslar *Tıva*; Batılar ise *Tıvan* demektedir. Biz çalışmamızda, Tıvaların kendilerine *Tıva* demesinden hareketle *Tıva* ismini kullanmayı uygun gördük; fakat alıntı yapılan kaynaklardaki tanımlamaları aslina uygun şekilde bıraktık.

3 Leysen Şahin, Sibirya Türk Toplulukları Tarihi, *Türkler*, 20. c., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 738.

4 Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1993, s. 37.

5 Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, Ankara 1998, s. 155.

6 Ekrem Arıkoğlu, "Tuva Türkleri Atasözleri", *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi*, 8. c., Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007a, s. 257-262; Aynı yazının *Türk Lehçeleri Grameri* adlı eserin "Tuva Türkçesi" bölümünde yer verdiği *Tıva* atasözü örnekleri vardır: Ekrem Arıkoğlu, "Tuva

adlı eserde Ekrem Arikoğlu'nun aktardığı "Tuva Türkleri Atasözleri" başlıklı bölüm ile Mehmet Aça'nın Karadeniz dergisinde yayımladığı "Tıva Atasözleri" adlı makalesidir (diğer çalışmalar ve ayrıntılı bilgi için bkz. 5 nolu dipnot).

Türkiye Türkçesinde "atasözü", "darbimesel" ve "mesel" terimlerinin karşılığı olarak Tıva Türkçesinde "üleger domak" veya "üleger sös" terimleri kullanılmaktadır. Üleger⁷ kelimesi "örnek, model, numune"; domak⁸ kelimesi ise "söz, cümle, konuşma" anımlarına gelmektedir.

Tarih, coğrafya ve lehçe farklılığının ötesinde Tıva Atasözleri, yapı ve anlam özellikleri bakımından Türkiye Türkçesiyle ortak veya farklı özellikler taşımaktadır.

Azaga kışkaş-daa eves,

Burganga çula-daa eves.

Şeytana kışkaç da değil,

Burkan'a kandil de değil.

Keergenner tooruk çuur,

Heliñner erege çuur.

Köknar kargaları kozalakları çatlatır,

Heliñler⁹ tespih çatlatır.

Yukarıda örnek verilen Tıva atasözlerinde farklı noktalara temas edilmektedir. Tıvaların geleneksel dinî değerleri Şamanizm'le Tibet Budacılığının dinî kaidelerinden mürekkep bir yapıya sahiptir. Bu sebeple Tıva halkının dinî inançları bazı atasözlerine de tesir etmiştir.

Budizmin etkili olduğu bu örneklerde Lاماistlerin özellikleri ve kullandığı eşyalar kendini göstermektedir. Şamanizm'le ilgili örneklerde ise "güneş" ve "yer" kutsal inançlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Oktargayñ iyezi – hün,

Kijiniñ iyezi – çer.

Bütün dünyanın annesi güneştir,

İnsanoğlunun annesi yerdir.

"Tuvalı ihtiyarlardan derlenen metinler incelemeli, Tuva insanının eskiden beri güneş şe tapındığı görülür. Güneş, Tuvaların tapındığı dokuz¹⁰ şeyden en başta gelenidir."¹¹ 'Yer' de

Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, (ed. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara 2007b, s. 1217-1218. Ayrıca Fatih Kirişcioğlu, *Saha Türklerinin Atasözleri* adlı eserinde Saha, Tıva, Hakas ve Altay atasözlerini karşılaştırmış olarak incelemiştir. Bu incelemedeki atasözü örnekleri Fatih Kirişcioğlu'nun belirttiğine göre Ekrem Arikoğlu'nun çalışmasından alınmıştır; Fatih Kirişcioğlu, *Saha Türklerinin Atasözleri*, Nobel Yay., Ankara 2007. Yine Özkul Çobanoğlu'nun *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, AKM Yayınları, Ankara 2004. Son olarak da Mehmet Aça'nın "Tıva Atasözleri" adlı makalesinde 'Tıvalarda atasözü kavramı', 'Tıva atasözleri üzerine yapılan çalışmaları' ve 'Tıva atasözlerinin konu (tema), yapı ve işlev özellikleri' ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir; Mehmet Aça, "Tıva Atasözleri", Karadeniz, Yıl 3, S. 12, Aralık 2011, s. 29-50.

⁷ Mehmet Ölmez, *Tuwinski Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelten / Tuvacanın Sözvarlığı, Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle*, Göttingen 2007, s. 287.

⁸ Mehmet Ölmez, age., s. 143.

⁹ Lamaist bir unvandır (Mehmet Ölmez, age., s. 166).

¹⁰ B. Monguş Kenin-Lopsan, "Tuvaların Eski Gelenekleri II.", (akt. Ekrem Arikoğlu), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, TDK, S. 8, Güz-1999, s. 458-468: "Güneş, ay, gök, yer, su, aşit, ayı, süt ve Yedigir" Tıvaların eski inançlarından.

¹¹ Agm., s. 458.

Tıvalar için kutsal sayılan kavramlardan biridir. *Kijiniñ iyezi* cer "İnsanoğlunun annesi yerdir" sözünde anlatıldığı gibi Tıvalar için yeryüzüne ait her yer insanoğlunun annesidir ve kutsal addedilmektedir.

Tıva atasözleri genellikle iki önermeden oluşmaktadır. Birinci önermede insan yaşamıyla ilgili durumlar ele alınmaktadır. İkinci önermede ise birinci cümledeki önermeyi doğrulamak ve bir yorumda bulunmak için doğaya veya hayvanlarla ilgili bir gözlem sunulmaktadır. Bu gözlemler genelleme yapılarak ifade edilmektedir. Atasözlerinde, Sayan Dağları ile Tařidi Dağlarının arasında yaşayan Tıvaların gelenekleri, insan değerleri, dünya ve kainatı algılıyalış biçimleri, insan insan, insan doğa, insan toplum ve insan hayvan ilişkileri dikkat çekmektedir.

Tıva atasözleri, konu bakımından değerlendirildiğinde; çalışkanlığın faydalari, bilgili olmanın yararları, tembelliğin zararları, cesurluğun saygınlığı, insan ve hayvan sevgisi, dostluğun önemi, beceriksiz, dedikodu, kıskanç ve sahtekâr insanların yerilmesi, aklı ve edebin faydalari, lüzumsuz ve kötü konuşmanın sebep olduğu zararlar, iyilik ve kötülük; kadının, eş, kardeş, anne olarak toplumdaki yeri vb. konuların işlendiği, dolayısıyla, Türk atasözleriyle ortak temaların olduğu görülmektedir.

Tıva atasözleri, yapı açısından bir incelemeye alındığında Türk atasözlerinde olduğu gibi genellikle *geniş zaman* yapısında kurulduğu ortaya çıkmaktadır. *Geniş zaman* yapısının dışında *emir* ve *isim cümle* örnekler görülmektedir. Tıva atasözleri ekseriyetle 2 cümleden oluşmakla birlikte bir ve üç cümleden oluşan atasözü örnekleri de mevcuttur:

Bodu uşkan urug ıglavas.

Kendi düşen çocuk ağlamaz.

Bodangan çaspas,

Düşünen aldanmaz,

Bodu uşkan ıglavas.

Kendi düşen ağlamaz.

Baldı çokta – iyaş berge,

Baltaşı olmayana ağaç zordur,

Başkı çokta – ertem berge.

Öğretmeni olmayana bilim zordur,

Kısaş çokta – kızıl-demir berge.

Ateş maşası olmayana kızıl demir zordur.

Çalışmanın bu kısmına kadar genel olarak değerlendirilen Tıva atasözleri bundan sonra yapı ve anlam özellikleri bakımından sınıflandırılarak örnekleriyle birlikte iki ana başlık altında incelenmiştir. İnceleme kısmında örnek verilen atasözlerinin büyük bir kısmı *Matpaadir (Uruglarga Aas Çogaali)*¹² isimli eserden seçilmiştir. Bu eser, "Tıvanıñ Dil, Litaratura Bolgaş Töögünüñ Ertem-Şinçilel İnstitudu" tarafından Kızıl'da 2006 yılında yayımlanmıştır. Bu kitabın Üleger Domaktar (s. 127-144) başlıklı kısmında 202 tane Tıva atasözü anlam açısından veya alfabetik olarak tasnif edilmeden gelişigüzel bir şekilde sıralanmıştır. Çalışmamızda kullandığımız 88 tane atasözü bahsi geçen eserden; geri kalan 9 tane atasözü ise farklı kaynaklardan (bkz. 12 nolu dipnot)¹³ temin edilmiştir.

¹² *Matpaadir*, Tıvanıñ dil, literatura bolgaş töögünüñ ertem-şinçilel institudu, Tıvanıñ nom ündürer çeri, Kızıl 2006, s. 127-144.

¹³ M. D. Biçe-ool, *Tıva punktuatsiya (bijik demdekterin heregleeriniñ dürümü)*, Tıvanıñ nom ündürer çeri, Kızıl 1963; *Tuvinsko-russkiy slovar'*, (ed. E. R. Tenisev), Moskva 1968.

I. Yapı Özellikleri

1.1. Geniş Zaman Kipindeki Atasözleri: Genellikle atasözlerinde geniş zaman yapısı kullanılmaktadır; fakat Tıva Türkçesinde, Türkiye Türkçesindeki gibi geniş zaman kipi olmadığı için bu kipin işlevini I. tip gelecek zaman kipi üstlenmektedir. Bu nedenle, Tıva Türkçesinde I. Tip Gelecek Zaman (Amgi-Kelir Üye) kipinin iki işlevi vardır. Bu kipin birinci işlevi, iş veya hareketin gelecekte mutlaka gerçekleşeceğini bildirir. Bu kipin ikinci işlevi ise geniş zamanı ifade eder. Bu kipin eki, tek heceli ve ünsüzle biten fil köklerinden sonra -ar/-er; uzun ünlüyle biten fil kökü veya gövdelerinden sonra ise -r'dır. Geniş zamanının olumlu şekliyle kurulan atasözü örnekleri şu şekildedir:

Uran kis şirtek sırip bilir,
Us ool möngün şutkup bilir.
Buzut bagi – çovadır,
Buzuk sava – çudadır.

Marifetli kız hali dokumasını bilir,
Akıllı oğul gümüş dökmesini bilir.
Çürüük kayış endişe ettirir,
Kırık kap (tas) zayıflatır.

Geniş zamanın olumsuz biçimini ise fil kök veya gövdesine –maz olumsuz eki getirilmesiyle oluşturulmaktadır. Bu yapıdaki atasözleri şöyle örneklenir:

Çart ugaan utpas,
Sarınlıdig baş çaspas.
Çaş kijini korgudup bolbas,
Çavaa a'tti türedip bolbas.

Temkinli (kişi) unutmaz,
Akıllı baş yanılmaz.
Genç kişi korkutulmaz,
Tay ata eziyet edilmez.

1.2. Emir Kipindeki Atasözleri: Atasözlerinde, bir işin yapılmasıının veya yapılmamasının gerekligi durumlarda doğrudan doğruya emir yapısı kullanılmaktadır.

Adıñ kamnap çor,
Adañ saktip çor.
Baktıñ kögülgezin bil,
Ekiniñ sümezin boda.

Adını koruyup yürü,
Babani hatırlayıp yürü.
Kötünün cezbediciliğini bil,
İyinin tavsiyesini düşün.

1.3. İsim Cümlesi: İsim cümlesiyle kurulan atasözlerinde anlatılmak istenen açık bir şekilde ifade edilmiştir. Bu yapıdaki atasözlerinde anlam açısından herhangi bir eksiklik gözlenmemektedir.

Adalig ool tomaannıq,
İyelig kis şever.
Baldı çokta – iyaş berge,
Başkı çokta – ertem berge.
Kıskas çokta – kızıl-demir berge.

Babası olan erkek uslu,
Annesi olan kız hünerli.
Baltası olmayana ağaç zordur,
Öğretmeni olmayana bilim zordur,
Ateş maşası olmayana kızıl demir zordur.

1.4. Ahenk Özellikleri: Tıva atasözleri genellikle iki cümleden oluşmakta ve her cümlenin başında baş uyak olması dikkati çekmektedir. Baş uyaklar atasözlerinin söylenilmesinde akıcılığı ve ahengi sağlamaktadır. İncelenen atasözü örneklerinin çoğunda baş uyak olması ahenk yönünden Tıva atasözlerinin zengin olduğunu gösterir niteliktir.

Buzut bagi – çovadır,

Buzuk sava – çudadır.

Cadag kijee çer irak,

Calgaa kijee çem irak.

Çürüük kayış endişe ettirir,

Kırık kap (tas) zayıflatır.

Yaya kişiye yer irak,

Tembel kişiye azık iraktır.

Cümle başında ve sonunda uyak olmasının dışında aynı kelimelerin veya eklerin tekrar edilmesi, aliterasyona ve asonansa sık sık başvurulması Tıva atasözlerini nazma yaklaştıran bir özellik olarak göze çarpmaktadır.

Çaş maldıñ oyunu çaras,

Çaş urugnuñ çañı çaras.

Çavaanı şavarga, askaar,

Çaştu attıñarga, iglaar.

İyi it arazingga söök kagba,

İyi kiji arazingga sös sögleve.

Genç malın oyunu güzel,

Genç çocuğun huyu güzeldir.

Tay ata vurunca aksar,

Gence sövünce ağlar.

İki köpek arasına kemik atma,

İki kişi arasına söz söyleme.

II. Anlam Özellikleri

İncelediğimiz atasözlerini anlamsal açıdan tasnif ederken Fatih Kirişçioğlu'nun *Saha Türklerinin Atasözleri*¹⁴ adlı eserindeki muhteva başlıklarını örnek alınmış ve elimizdeki malzemeye göre bazı başlık eklemeleri veya çıkarmaları yapılarak atasözleri, kırk sekiz alt başlıkta her konu için iki örnek verilerek ve alfabetik sıraya göre sınıflandırılmıştır.

2.1. Acelecilik: Acele yapılan işten iyi sonuç beklenmemesi, acele etmenin iyi olmadığı vurgulanmaktadır.

Sug körbeyn idiliñ ujulba,

Eçizinge çetpeyn dalaşa.

Dürgen bagay,

Oojum bijig.

Suyu görmeden ayakkabını çıkarma,

Sonuna ulaşmadan acele etme.

Acelecilik zayıf,

Sakinlik güglü.

¹⁴ Fatih Kirişçioğlu, age., s. 23-56.

2.2. Aile: Geleneğin iyisi, nesillerin mutluluk içinde yaşamاسını sağlar. Buradan hareketle incelediğimiz atasözlerinde geleneğin doğru bir şekilde gelecek kuşaklara intikal ettirilmesi için birinci görev aile kurumuna ve ailede de öncelikli olarak anne ve babaya düşmektedir. Tıva atasözlerinde "aile, anne ve baba, kardeşlik" temaları diğer Türk topluluklarının atasözlerinde olduğu gibi önemli yer tutmaktadır.

Ada töögüzü – aldın,	Baba tarihi altın,
İye töögüzü – möñgün.	Anne tarihi gümüştür.
Oglunga iyezi boluspaska eki,	Oğluna annesi yardım etmezse iyi,
Kızingga adazı boluspaska eki.	Kızına babası yardım etmezse iyi.

2.3. Akıl-Anlayış: Atalar, aklı ve anlayışı her zaman üstün tutmuşlardır. Akılsız, anlayışsız insanlardan her zaman uzak durulması tembihlenmiştir.

Çart ugaan utpas,	Temkinli (kişi) unutmaz,
Sarıldıg baş çaspas.	Akıllı baş yanılmaz.
Uran kis şirtek sırip bilir,	Marifetli kız hali dokumasını bilir,
Us ool möñgün şutkup bilir.	Akıllı oğul gümüş dökmesini bilir.

2.4. Akrabalık: Kan veya evlilik bağıyla birbirine bağlanan kimselerin değeri, akrabalık müessesesinin kutsiyeti atasözlerinde yaygın olarak işlenmiştir.

Dörgün bajı şıktıg – çımistığ,	Derenin başı nemli, bereketli,
Töreen duñmazı eki – çemnig.	Akraba kızı iyi, becerikli.
Çañığıl bilçir – çook törel,	Alişkanlığını bilen yakın akraba,
Dilin bilçir – han-törel.	Dilini bilen kan bağıyla akraba.

2.5. Azim: Tıva atasözlerinde kararlı olmak, engelleri aşmak için dirençli bir şekilde çaba-lamak öğütlenmiştir.

Demnig saaskan	Saksagan sürüsü
Teve tudup çiir.	Deve tutup yer.
Billirgektiñ aksi çögürük,	Ukalanın ağızı hızlı,
Bijiirgektiñ holu çögürük.	Utangacın kolu hızlı.

2.6. Barış: Uyum içinde yaşamanın zorunluluğu, karşılıklı olarak anlayış ve hoşgörü içinde yaşama ortamının sağlanması vurgulanmaktadır. Bu uyumu sağlayamayanların veya bozulanların bireysel veya toplumsal huzur açısından kötü sonuçlara sebep olacağına dikkat çekilmiştir.

İyi çurt arazında mezi çaybas,
İyi kiji arazında sös dajivas.
Sogjan bajı hattıq,
Şoş bajı hannig.

İki ülke arasına kılıç sallanmaz,
İki kişi arasın(d)a söz taşınmaz.
Tepe başı rüzgârlı,
Kavga sonu kanlı.

2.7. Beceriksizlik: Yetenekli kişilerin övülmesi, yeteneksiz kişilerin ise yerilmesi Türk atasözlerinde yaygın olarak görülmektedir. Tıva atasözlerinde de yetenekli insanlar ve yeteneksiz insanlar ele alınmaktadır.

Çeven kis çep ejip bilbes,
Çeven ool baldı sıptap bilbes.
Şever kiji maktadır,
Çeven kiji baktadır.

Beceriksiz kız urgani toplayamaz,
Yeteneksiz oğul balta sapi olamaz.
Hünerli kişi över,
Yeteneksiz kişi kötüler.

2.8. Bilim: Bilim sahibi insanların toplumda ayrı bir yere sahip olduğu vurgulanmaktadır.

Setkildiñ biägezi herek,
Ertemniñ uluu herek.
Ertem çokta,
Erten baza dün.

Düşüncenin ażı gerek,
Bilimin ulusu (yücesi) gerek.
Bilim yoksa
Gündüz de gece.

2.9. Birlik-Beraberlik: Birlik-beraberlik atasözlerinde ön planda tutulan sosyal değerler arasında yer alır.

Alışkı uluska dem herek,
Ajildaar üyede süme herek.
Damıraktar çiľgaş, hem bolur
Taramıktar çiľgaş, küş bolur.

Kardeşli ulusa birlik gerek,
Çalışma zamanı tavsiye gerek.
Dereler toplanınca nehir olur,
Dağılmışlar toplanınca güç olur.

2.10. Cesareti: Atasözlerinde ele alınan konulardan biri de cesaret ve yiğitliktir.

Maadir ölze-daa,
Maktal adı ölbés.
Ool urug otka düşpes bolza,
Orlanı eki dijir.
Kis urugnuñ aksi çıdivas bolza,
Iittavazı eki dijir.

Kahraman ölse de
Övgü adı ölməz.
Erkek evlad(in) ateşe düşmeden
Cesareti iyi diyorlar.
Kız evladın ağızı kokacağına
Susması iyi diyorlar.

2.11. Cimrilik: Cimrilik Tıva atasözlerinde yerilen konuların başında gelmektedir. Atasözlerinde cimri kişilerin yalnız kalması, bu karakterdeki insanlara yardım edilmemesi özellikle vurgulanmaktadır.

Kurgag çerge	Kuru yere
Heme çorbas.	Nehir ulaşmaz.
Haram kijee	Cimri kişiye
Eş tivilbas.	Arkadaş bulunmaz.
Haram kijee eş irak,	Cimri kişiye arkadaş irak,
Çorjañ a'tka çer irak.	Ağır ata yer irak.

2.12. Çalışkanlık: Atasözlerinde çalışmanın bir erdem olduğu, "İşleyen demirin işildaya-cağından" hareketle çalışmanın faydalari öğütlenmektedir.

Çalgaa kijiden	Tembel kişiden
Kejee kiji korgar.	Çalışkan kişi korkar.
Ajıldan desken – türegge düjer,	İşten kaçan, fakirliğe düşer,
Biligden desken – çazigga düjer.	Bilgiden kaçan, yanlışca düşer.

2.13. Dedikodu: Atasözlerinde insan ve toplum ilişkilerinde birlik ve beraberliği bozucu, toplumun ruhuna zarar verecek sözlerden ve kişilerden uzak durulması tavsiye edilmiştir.

Hoptaktiň karaa köskü,	Açgözlünün gözü keskin,
Hopçunuň domaa höy.	Dedikoducunun sözü çok.
Hol dayaň ařinava,	Silahsız avlanması,
Hop diřnnaş, ajinma.	Dedikodu duydugunda kızma.

2.14. Doğruluk-Dürüstlük: Tıva atasözlerinde doğruluk ve dürüstluğun insan ilişkilerindeki yeri ve önemi ifade edilmektedir. Övülen değerlerden biridir.

Ağı çecee – ajiq,	Doğru konuşan acı,
Artık sös – ançig.	Gereksiz söz sıkıcıdır.
Sidim, şalbaň ça'ska öttürbe,	Kendirci kendire yağmur geçirme,
Şinçi ejiiňni nügülge borava.	Dürüst arkadaşını iftirayla kirletmel! ¹⁵

2.15. Dostluk: Sosyal değerler içerisinde önem arden konulardan biridir.

Ejışkiler nayıralı	İyi arkadaşın dostluğu,
Ertine dagnı turguzar.	Inci dağı kurar.
Setkil çarajı – ep,	Düşüncenin güzeli dostluktur,
Çeçek çarajı – şeñne.	Çiçeğin güzeli şakayık çiceğidir.

2.16. Eğitim: Eğitim uzun bir süreçtir. İnsanoğlu, dünyaya geldiği andan başlamak üzere son nefesini verene kadar bu sürecin içinde aktif olarak yer almaktadır. İnsanoğlu eğitime öncelikle ailesinde ve yakın çevresinde başlamaktadır. İnsanın toplum yaşayışında yerini alması için gerekli bilgi, beceri ve anlayışları elde etmesi gerekmektedir. Eğitimle ilgili atasözleri yaygın olarak Tıva Türkçesinde de mevcuttur.

Biliirgektiň bilii biçe.	Ukalanın bilgisi azdır.
A'tti baglap ööredir,	Atı, bağlamak eğitir,
Aniyaan surgap ööredir.	Genci, akıl vermek eğitir.

2.17. Engel: Atasözlerinde yer verilen konulardan biri de engeller ve zorluklardır.

Buzut bagi – çovadır,	Cürüük kayış endişe ettirir.
Buzuk sava – çudadır.	Kırık kap (tas) zayıflatır.
Çalımcak ¹⁵ bolbas,	Akılsızlık da tembellilik etmek de yasak.
Çalgaarap çorbas.	

2.18. Fakirlik-Yoksulluk: Fakirlik, hem maddî hem de manevî açıdan işlenmiştir. Fakirliğin ekonomik sebeplerinin yanında beceriksiz insanların da bir nevi fakir sayılması gereği vurgulanmaktadır.

A'dı çaaştıň bodu çadag,	Atı uysal olanın kendisi yaya,
Aazatpaynıň bodu türeg.	Beceriksizin kendisi fakir.
Ajıldan desken – türegge düjer,	İşten kaçan, fakirliğe düşer,
Biligden desken – çazigga düjer.	Bilgiden kaçan, yanlışca düşer.

2.19. Geçimsizlik: Çevresiyle iyi geçinemeyen, kavgacı, kıskanç insanların kaçınılmazı tavsiye edilmiştir.

Hünneeçel kış ep baksıradır,	Kıskanç kızın geçimi bozulur,
Hündü bilbes kadık baksıradır.	Güneşe çıkışmanın sağlığı bozulur.
Sooktan dojaň öner,	Soğuktan buz tutar,
Sodaacıdan şoş öner.	Kavgacı (kişiden) kavga çıkar.

2.20. Gençlik: İnsan hayatında ergenlikle orta yaşı arasındaki dönem, hayvanlarda ve bitkilerde ise gelişmenin tamamlanmadığı evre olarak adlandırılan gençlik atasözlerinde ayrı bir başlık altında değerlendirilmiştir. Gençlik döneminin olumlu ve olumsuz yönleri bu tarz atasözlerinde ele alınmıştır.

Çaş maldıň oyunu çaraş,	Genç malın oyunu güzel,
Çaş urugnuň çäñi çaraş.	Genç çocuğun huyu güzeldir.
Çavaani şavarga, askaar,	Tay ata vurunca aksar,
Çaştı attınarga, iglaar.	Gence sövünce ağlar.

15 çalımcak olmalı.

2.21. Gevezelik: Gevezelik yapmak atasözlerinde yerilen konulardan biridir.

Höörem çoruk kövük işkaş.

Holu şimçeर – hırni todar,

Hoozun çugaa – dün¹⁶ badar.

Gevezelik köpük gibi.

Eli iş tutanın karnı doyar,

Boş konuşmanın yararı yoktur.

2.22. Görgü kuralları: Eskilerin deyimiyle adabımuaşeret, toplum içindeki davranışları denetleyen kuralların bütünü olarak adlandırılmaktadır. Atasözlerinde bu kurallara uyulması hususunda öğüt ve buyruk cümlelerine yer verilmektedir.

Ulugnu hündüleer,

Urugnu azıraar.

Ada sözün ajırıp bolbas,

İye sözün ijip bolbas.

Büyüge hürmet et,

Çocuğu besle.

Baba tavsiyesini hatırla,

Anne tavsiyesine saygı göster.

2.23. Güglü olmak: Atasözlerinde yer alan konulardan biridir.

Saazin çuga-daa bolza,

Şaşpas bolza dejilbes.

Kaň sugga kadar,

Kiji bergee dadigar.

Kağıt ince de olsa

Batırıldığından delinmez.

Çelik suda sertleşir,

Kişi zorlukla sertleşir.

2.24. Hakikat: Atasözlerinde yer alan konulardan biridir.

Eki kijee eş höy,

Eki a'tkə ee höy.

Setkilge ak herek,

Ajilga şınar herek.

İyi kişiye eş çok,

İyi ata sahip çok.

Düşünceye saflik gerek,

İşe nitelik gerek.

2.25. Hayvanlarla ilgili atasözleri: Türk milletinin yakından tanıdığı deve, at, kuş, balık vb. hayvanlar atasözlerinde geçmektedir. Tıva Türkçesinde hayvanlarla ilgili atasözleri hem mecaz anlamda hem de gerçek anlamda kullanılmaktadır.

Teveden a't hoyar,

Tenekeň it korgar.

Çavaa a'tti türedip bolbas,

Çaş kijini korgudup bolbas.

Deveden at ürker,

Aptaldan köpek korkar.

Tay ata eziyet edilmez,

Genç kişi korkutulmaz.

2.26. Hoşgörü: Hoşgörünün, hünerin yüceliği atasözlerinde vurgulanmaktadır.

Kijini bagaydives,

Kidisti çuga dives.

Ergelig ejin homudatpa,

Eki a'diň argışpa.

İnsana kötü demez,

Keçeye ince demez.

Merhametli arkadaşını incitme,

İyi atını yıpratma.

2.27. Hüner-Meziyet:

Uran kistiň öyee çaraş,

Us-dargannıň edi çaraş.

Sever kiji maktadır,

Çevelen kiji baktadır.

Marifetli kızın evi güzel,

Ustanın tamiri güzel.

Hünerli kişi över,

Yeteneksiz kişi kötüler.

2.28. İhtar: Atasözlerinin ruhunda bulunan tavsiye, uyarı niteliği konu olarak işlenmiştir.

Etken sözünde ee bolur.

İyi it arazinda söök kagba,

İyi kiji arazinda sös sögleve.

Söylediğin söze sahip ol.

İki köpek arasına kemik atma,

İki kişi arasına söz söyleme.

2.29. İklim ile ilgili atasözleri: İklimin insan ruhu ve doğa üzerindeki etkileri atasözlerinde yer alan konulardan biridir. Coğrafayla iklim arasındaki ilişki atasözlerinde tespit edilmektedir.

Çerni ças otturar,

Setkildi ejи otturar.

Çayın şanaaň beletke,

Kijin tergeň beletke.

Yeri yaz uyandırır,

Ruhu eşi uyandırır.

Yazın kızağını hazırla,

Kişin at arabanı hazırla.

2.30. İnanç: Bu konuya ilgili giriş kısmında bilgi verilmiştir.

Arig ürezin özüüçel,

Ak setkil – büzüreeçel.

Keergenner tooruk çuur,

Heliňner erege çuur.

Saf tohum dayanıklıdır,

Dürüstlük güvenirlidir.

Köknar kargaları kozalakları çatlatır,

Heliňler tespih çatlatır.

2.31. İyilik: Yeryüzünde ak ile kara var olduğundan beri insan hayatında iyilikler ve kötülükler bulunmaktadır. Bu doğrultuda atasözlerinde iyiyle kötüün mücadelesi konu olarak işlenmiştir.

Baktıň kögülgezin bil,

Ekiniň sümezin boda.

Eki a'ttiň bajın bedikke azar,

Eki eştin adın ekige çedirer.

Kötünün cezbediciliğini bil,

İyinin tavsiyesini düşün.

İyi atın başı yükseğe asılır,

İyi arkadaşın adı iyiye ulaşır.

2.32. Kiskançlık: Atasözlerinde yerilen konular içerisinde değerlendirilmektedir.

Bodunuň bajında teve körbeyn,

Ejiniň bajında tevene körgen.

Hünneeçel kis ep baksıradır,

Hündü bilbes kadık baksıradır.

Kendisinin başında deveyi görmeyen,

Arkadaşının başında çuvaldzı görürmüş,

Kıskanç kızın geçimi bozulur,

Güneşe çıkmayanın sağlığı bozulur.

2.33. Kişilik: Bireye ait alışkanlıklar ve davranışlar konu olarak yer almaktadır. Bu davranışların hem olumlu hem de olumsuz yönlerine dikkat çekilmektedir.

Eki kiji evileñ,	İyi kişi nazik,
Eki a't ergelig.	İyi at şefkatli.
Bak kijee sös aartik,	Kötü kişiye söz yük,
Bak e'tke çam aartik.	Kötü ete çöp yüktür.

2.34. Korkaklık: Cesaretin karşısında yerilen davranışlardan biridir.

Ujur bilbes – dalaş,	Sonu(nu) bilmeyen telaşlı,
Ugun bilbes – kortuk.	Yönü(nü) bilmeyen korkaktır.
Oorju kiji kodançı kijiden korgar,	Hırsız çobandan korkar,
Toolcu kiji uyuju kijiden korgar.	Destan anlaticısı uykucu kişiden korkar.

2.35. Kötülük: İyiliğin karşısında yerilen, hor görülen temalardan biridir.

Hatçıl çastiñ, dünü – sook,	Rüzgârlı yağmurun akşamı soğuktur,
Kara sagıştignıñ karaa – sook.	Kötü niyetlinin gözü soğuktur.
Siyap setkil türedir,	Açgözlülük gönlü fakirleştirir,
Şoluk setkil çovadır.	Sıkıntı gönlü tasalandırır.

2.36. Nasihat: Doğrudan doğruya ders vermeye yönelik sözlerdir.

Ada ölse-daa – oglu artar,	Baba ölse de oğlu artar,
A'dı ölse-daa – ezeri artar.	Atı ölse de eyeri artar.
Çadag çorba, a'ttig çor,	Yaya yürümeye, atlı yürü,
Çaaskaan çorba, eştiç çor.	Yalnız yürümeye, arkadaşlı yürü.

2.37. Öfke: Öfkenin zararları ve sebep olabileceği felaketler öğüt verme amacıyla atasözlerinde yaygın olarak işlenmiştir.

Kılıktignıñ hıı hanmas,	Öfkelinin intikamı bitmez,
Kilgan çüvezin büdürerin bilbes.	Yaptığı işi bitirmeyi bilmez.
Kılık öjer,	Öfkeli kin güder,
Kızımkı tıileer.	Çalışkan kazanır.

2.38. Ölüm:

Çaňnik düşkende ört,	Yıldırım düştüğünde yanın,
Çaa bolganda ölüm.	Savaş olduğunda ölüm.
Ölümde bolçag çok,	Ölümde randevu yok,
Özüldede hemçeel çok.	Büyümede sınır yok.

2.39. Planlı hareket etme: Atasözlerinde yer verilen konulardan biridir.

Er kiji bodaldig çoruur,	Er kişi düşünerek yürü,
Eki-baktı İlgap çoruur.	İyi, kötüyü ayırarak yürü.
Eki ejii utpayn çor,	İyi arkadaşını unutmadan yürü,
Eki a'dıñ kagbayn çor.	İyi atını bırakmadan yürü.

2.40. Saygı-Sevgi: Saygı ve sevgi göstermenin, değer vermenin bir meziyet olduğu anlatılmaktadır.

Ajinçak bolbas,	İhtiyarlara kızacağına saygı göster.
Nazılıñ hündüleer.	Kibirleneceğine büyüğüne hümet et.
Uluurgak bolbas,	
Uluun hündüleer.	

2.41. Sebep-Sonuç:

Biçe çalgaa ulug çalgaaga çeder.	Küçük tembellilik, büyük tembelliğe yol açar.
Buura kırır,	Deve kocadıkça,
Bodagan özer	Deve yavrusu büyür.

2.42. Sözün değeri: Sözün değerli olduğu ve düşünerek konuşmanın önemi vurgulanmaktadır.

Eki sözüñ e'tke satpa,	İyi sözünü ete satma,
Çajit sözüñ çagga satpa.	Sirrini yağa satma.
Paştı tikkende – ot salır,	Kazanı ateşe koyduğunda pişer,
Söstü sögleende – eçizinge çeder.	Sözü söylediğinde sonuna ulaşır.

2.43. Tabiat ve evrenle ilgili atasözleri:

Oktargaynıñ iyezi – hün,	Bütün dünyanın annesi güneştir,
Kijiniñ iyezi – çer.	İnsanoğlunun annesi yerdir.
Kuduk suunda balık çok,	
Kurgag iyaşa bürü çok.	Kuyu suyunda balık yok,
	Kuru ağaçta yaprak yok.

2.44. Tarım ve Hayvancılıkla İlgili Atasözleri: Tıvaların geçim kaynaklarının başında tarım ve hayvancılık gelmektedir. Bu nedenle tarım ve hayvancılıkla ilgili konular atasözlerinde geniş ölçüde göze çarpmaktadır.

Taraadan halbaktangan – todug,	Bağday tutan tok,
Maldan halbaktangan – kaas.	Hayvan tutan zariftir.
Saar maldıñ süttü herek,	Sağılacak malın sütü olmalı,
Sadar maldıñ kırganı herek.	Satılacak malın yaşılısı olmalı.

2.45. Tecrübe: Atasözlerinde yer alan konulardan biridir.

<i>Uluurgaktiň uundan çayla,</i>	<i>Kendini yükseltenden uzaklaş,</i>
<i>Uluglarnıň súmezin boda.</i>	<i>Büyüklerin tavsiyesini düşün.</i>
<i>Bodangan çaspas,</i>	<i>Düşünen aldanmaz,</i>
<i>Bodu uşkan ıglavas.</i>	<i>Kendi düşen ağlamaz.</i>

2.46. Tembellik:

<i>Çalgaa kijiden</i>	<i>Tembel kişiden</i>
<i>Kejee kiji korgar.</i>	<i>Çalışkan kişi korkar.</i>
<i>Çalgaaniň çıldaa höy,</i>	<i>Tembelin bahanesi çok,</i>
<i>Cazınyň çaraazı höy.</i>	<i>Açgözlünün salyası çok.</i>

2.47. Terbiye:

<i>Çonun şoodup bolbas,</i>	<i>Halkı küçük görmek olmaz,</i>
<i>Çoorganın kaastavas.</i>	<i>Yorganı donatmaz.</i>
<i>Öjeş öndeleves,</i>	<i>İnatçı düzelmey,</i>
<i>Ottünçek öörenir.</i>	<i>Taklit eden öğrenir.</i>

2.48. Zenginlik:

<i>İnekligi kişi todug,</i>	<i>İneği olan tok (olur),</i>
<i>Hoylug kişi kaas.</i>	<i>Koyunu olan şık (giyinir).</i>
<i>Amidıralga inak – segiir,</i>	<i>Yaşamını seven mutlu,</i>
<i>Aji-tölge inak – bayır.</i>	<i>Çocuklarını seven zengindir.</i>

DEĞERLENDİRME

1. Tıva Türklerinin atasözleri, diğer Türk halklarının atasözleriyle yapı ve anlam bakımından ortak özellikler taşımakla birlikte farklı unsurlar da barındırmaktadır. Özellikle yapı bakımından farklılıklara iki ve üç cümleli atasözlerinin çoğunlukta olması örnek verilebilir.
2. İncelenen atasözü örneklerinin başında baş uyak olması ahenk yönünden Tıva atasözlerinin zengin olduğunu göstermektedir. Cümle başında ve sonunda uyak olmasının dışında aliterasyona ve anosansa sık sık başvurulması Tıva atasözlerini nazma yaklaştırın bir özellik olarak göze çarpmaktadır.
3. Diğer Türk halklarının atasözlerinde olduğu gibi Tıva atasözlerinin bazlarında da fillin kullanılmadığı ancak, bu durumun anlamda daralmaya yol açmadığı görülmektedir. Ayrıca, çoğu atasözünde geniş zaman yapısı yaygın olarak kullanılmaktadır.
4. Anlam bakımından atasözleri, Tıvaların kültürünü, dünyaya bakış açısını ve yaşam biçimini yansıtır niteliktedir.

5. Tıvaların dinî inançlarını yansitan ve bu inançlarla ilgili değerlerin vurgulandığı atasözlerinde diğer Türk halklarından farklı yaşam biçimleri göze çarpmaktadır.
6. Tıva atasözlerini Türk atasözleriyle karşılaştırmak bu makalenin amacı olmamasına rağmen her iki lehçede de yapı ve anlam bakımından benzer özellikler taşıyan örneklerin çokluğu mekân ve zaman değişse de Türk'ün dünyaya bakış açısının aynı kalacağını gösterir niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Aça, Mehmet, "Tıva Atasözleri", Karadeniz, Yıl 3, S. 12, Aralık 2011, s. 29-50.
- Aksoy, Ömer Asım, "Atasözleri, Deyimler", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten - 1962, TDK Yay., Ankara 1998, s. 135.
- Aksoy, Ömer Asım, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1993.
- Arikoğlu, Ekrem, "Tuva Türkleri Atasözleri", Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi, 8. c., Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007a, s. 257-262.
- Arikoğlu, Ekrem, "Tuva Türkçesi", Türk Lehçeleri Grameri, (ed. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara 2007b, s. 1217-1218.
- Biçe-ool, M. D., Tıva punktuatsiya (bijik demdekterin heregleeriniň dürümü), Tıvanıň nom ündürer čeri, Kızıl 1963.
- Çobanoğlu, Özkul, Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü, AKM Yayınları, Ankara 2004.
- Elçin, Şükrü, Halk Edebiyatına Giriş, Akçağ Yay., Ankara 2004.
- Gürsoy-Naskali, Emine, Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu, TDK, Ankara 1997.
- Güzel, Abdurrahman, Ali Torun, Türk Halk Edebiyatı El Kitabı, Akçağ Yay., Ankara 2007.
- Kenin-Lopsan, B. Monguş, "Tuvaların Eski Gelenekleri II.", (akt. Ekrem Arikoğlu), Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK, S. 8, Eylül-1999, s. 458-468v.
- Kirişçioglu, Fatih, Saha Türklerinin Atasözleri, Nobel Yay., Ankara 2007.
- Matpaadir, Tıvanıň dil, literatura bolgaş töögünüň ertem-şincilel institudu, Tıvanıň nom ündürer čeri, Kızıl 2006.
- Olmez, Mehmet, Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen / Tuvacanın Sözvarlığı, Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle, Göttingen 2007, s. 287.
- Şahin, Leysen, "Sibirya Türk Toplulukları Tarihi", Türkler, 20. c., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 738.
- Tıva Dil (Başkı uçılışeziniň surguuldarında bolgaş ege klasstar başkilarına ööredilge nomu), (haz. Ş. Ç. Sat, M. D. Biçe-Ool ve diğerleri), Kızıl 1993.
- Tuvinsko-russkiy slovar', (ed. E. R. Tenisev), Moskva 1968.
- Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.